

Projectgegevens

Object:	Drie beschilderde behangsels, oorspronkelijk uit de oude Kosterij/sacristie van de Oude Kerk Amsterdam, teruggevonden op de zolder boven de Kerkmeesterskamer.
Adres:	Oude Kerkplein 27
Postcode:	1012 GX
Plaats:	Amsterdam
Rijks-mon.nr:	6118
Omschrijving:	Tegen de Oude Kerk gebouwd dwarshuis, (XVIII?) Empire roedeverdeling.
Vertrek:	Spiegelkamer en Koffieschenkerij
Wand(en):	Oorspronkelijk op de oost- en westwand van de Spiegelkamer en de westwand van de ontvangstkamer, nu koffieschenkerij
Voorstelling:	Twee bespanningen met: Arcadische landschapsschildering op licht blauwgroen fond. Een bespanning met: Bloemguirlandes en vaas op een crèmekleurig fond.
Kunstenaar:	Onbekend
Datering:	laatste kwart 18 ^e eeuw
Signatuur:	Nee
Drager:	Doek,
Binding:	Linnenbinding
Doubling:	Nee
Materiaal:	(Olie)verf op doek

Afmetingen:

Maat doek 1:	ca. 249 cm (h.) x 610 cm (br.) Arcadische landschapsschildering op licht blauwgroen fond.
Maat doek 2	ca. 249 cm (h.) x 320 cm (br.) Arcadische landschapsschildering op licht blauwgroen fond.
Maat doek 3	ca. 220 cm (h.) x 382 cm (br.) Bloemguirlandes en vaas op een crèmekleurig fond.

Eigenaar:	Gemeente Amsterdam
Gebruiker:	Oude Kerk Amsterdam
Opdrachtgever offerte:	Marianne van der Zwaag / Mariette Dölle
Datum voorstel:	19 augustus 2022 (eerdere versie: 2 augustus 2022)

Teruggevonden bespanningen in de Oude Kerk

Wat er aan vooraf ging

In oktober 2021 is gestart met de restauratie van de 18^e-eeuwse beschilderde bloemenhangsels uit de Spiegelkamer.¹ Vanaf het begin van deze behandeling waren er geruchten dat er nog meer stukken van dit behangsel bewaard waren in de kerk en dat de stukken ergens op een zolder lagen. Als mogelijk locatie werd o.a. de zolder boven de Kerkmeesterskamer genoemd.

Wij als restauratoren hoopten dat het gerucht over ‘bespanningen ergens op een zolder’ ging over reststukken van het bloemen-behang, die over waren gebleven na de restauratie uit de jaren 70 en dat die stukken niet mee gedoubleerd zouden zijn. Er bestaan namelijk foto's op de beeldbank van de RCE uit 1977 waarop (delen van) de bespanning in een andere samenstelling staan afgebeeld. Op die foto's is duidelijk te zien dat de doeken nog niet was/hars gedoubleerd zijn, (wrsch) geen vernislaag - en vrijwel geen vullingen of retouches hebben. De foto's uit 1977 maken duidelijk dat de banen doek van de bespanning in, of kort na 1977 uit elkaar moeten zijn gehaald, om vervolgens in een andere samenstelling passend zijn gemaakt voor de Spiegelkamer. Daarna zijn deze doeken was-hars gedoubleerd, aan de voorzijde bijgewerkt en op de met spaanplaat beklede wanden van de Spiegelkamer geplaatst. Mogelijk waren er na de restauratie reststukken bewaard die niet mee waren gedoubleerd.

Waarom zijn dergelijke onbehandelde stukken van groot belang voor restauratoren? Het geeft meer duidelijkheid over de behandelgeschiedenis en het vroegere uiterlijk van het bloemenhangsel uit de Spiegelkamer. De was hars doubling en de vernislagen hebben het uiterlijk van de bespanning ingrijpend veranderd. Met een stuk onbehandeld doek in handen weten we beter hoe de schilderijen er oorspronkelijk uit hebben gezien en kan bij de behandeling het visuele eindresultaat beter gestuurd worden op een uiteindelijke afwerking van de bespanningen.² Dit was de reden waarom er uitgekeken werd naar (de resten van) de bespanning.

¹ Restauratieproject van het geschilderd behangsel met bloemranken en vogels, midden/eind 18^e eeuw, Projectleiding Ruth Jongsma (Bureau voor kleuronderzoek en restauratie) en Astrid van den Berg (Schilderijenrestauratie). Okt. 2021-juli 2022.

² Kanttekening daarbij is wel dat de was hars doubling niet meer teruggedraaid kan worden. Was/harsdoublingen zorgen voor een onomkeerbare verdonkering en verstijving van het origineel.

De ontdekking

Op woensdag 10 november 2021 was de elektricien met een hoogwerker in de kerk bezig. Dit bood de kans om op de zolder boven de Kerkmeesterskamer te gaan kijken. Een van de restauratoren ging in de hoogwerker mee naar de zolder, bereikbaar via een hooggelegen luik in de Huiszittenkapel. Daar werden drie doeken gevonden, vrij strak opgerold op houten latten.

Bij het uitrollen in de kerk bleek het niet te gaan om de reststukken van het bloemenbehangsel maar om drie andere bespanningen;

- Een bespanning met een crèmekleurig fond waarop met moeite laurierkransen, bloemguirlandes en een vaas te onderscheiden zijn. Dit doek is in een verre staat van ontbinding en de verflagen zijn voor een groot deel al verloren gegaan.
- Twee bij elkaar horen doeken waarbij op een lichtblauw/groen fond, omkaderd door eenvoudige donkerblauwe rocaillemotieven, arcadische landschappen te zien zijn met daarin figuren. Te herkennen zijn; een moeder met twee kinderen, een kleine (Aziatisch uitziende) jongen en twee figuren in toga, met resp. een harp en (wrsch) een boekrol.

Waar komen ze vandaag?

De indeling en afmetingen van deze laatste twee doeken komen overeen met de afmetingen van de westwand en de oostwand links van de schouw in de Spiegelkamer. Daarmee valt ook de opmerking van H. Janse op zijn plaats; hij beschrijft dat er na de bouw van de keuken in 1786 tegen de ondertrouwkamer aan (ter hoogte van het huidige terras van de Koffieschenkerij) de ramen grotendeels werden *“dichtgemetseld tot even boven het kalf”* waardoor alleen bovenlicht ontstond. *“Er kwam in de ruimte een grenen lambrisering, die lichtgroen werd geschilderd. Daarboven waren geschilderde behangsels, die verscholen gingen achter verschillende lagen papierbehang die er later over werden geplakt. Op een blauwgroen fond waren arcadische landschappen geschilderd. Alle banen zijn aan de wand genummerd. Op de zuidelijke wand is geen geschilderd behang gevonden; hier was een houten schot voor de resten van de kruisvensters getimmerd.”*³ De gevonden bespanningen zijn dus de oorspronkelijke bespanningen uit de Spiegelkamer.

Het pand, of eigenlijk de verzameling bouwsels aan het Oude Kerkplein 27, is in de periode 1964/65 gesloopt en in de jaren 70 gereconstrueerd waarbij deels oude bouwelementen zeer nauwkeurig zijn terug geplaatst, zoals de schouw in de Spiegelkamer. In het archief van de Oude Kerk zijn mappen aanwezig met daarin zeer uitgebreide documentatie over de toestand in de jaren 60. In band 1 over de Kosterij staat bij Kamer A (de huidige Spiegelkamer) de door Janse geciteerde zinsnede over de lichtgroen lambrisering met daarboven de geschilderde behangsels met arcadische voorstellingen.⁴ Uit de beschrijvingen van de teruggevonden behangsels achter de banen (wrsch betreft het banen papierbehang) wordt duidelijk dat op de oostelijke en westelijke wand behangsels zijn gevonden, op de noordwand alleen *‘achter banen 13 en 14 (kastdeur)’* en op de zuidelijke wand was geen geschilderd behang gevonden.⁵ In de jaren 60 waren blijkbaar nog meer delen van deze bespanning teruggevonden; bij de teruggevonden doeken ontbreken de delen rondom de kastdeur op de noordwand. Het is niet bekend of die nog bestaan.

Uit de beschrijvingen wordt ook duidelijk waar de andere teruggevonden bespanning gesitueerd was, namelijk in de aangrenzende Kamer B, de ontvangstruimte naast de Spiegelkamer (huidige zitruimte van de Koffieschenkerij). In de beschrijving wordt melding gemaakt van behang op de west- en de oostwand in die ruimte.⁶ Bij de bespanning op de oostwand wordt vermeld dat *‘deze inmiddels is schoongemaakt’*. Het betreft een *“behang dat in drie rechthoekige staande vlakken is verdeeld. In het hart van het middenvlak is een grijze vaas geplaatst: in het linkervlak, binnen een rozet, twee bloedrode vlammende harten. In het rechtervlak omsluit een rozet een boog met een pijlkoker. Alles overduidelijke attributen van een trouw-receptiekamer. Onder elk rozet zijn twee kleinere vazen aangebracht, verbonden door een guirlande. Alles is op een crème fond geschilderd en omstrengeld met ranken en blauw en roze-rode bloemen.”*⁷ De beschrijving van de voorstelling komt niet letterlijk overeen met de voorstelling op de teruggevonden bespanning maar het wordt wel duidelijk dat het gevonden deel zeer vergelijkbaar is: ook hier gaat het om een crèmekleurig fond, een vaas en bloemguirlandes, waaruit af te leiden valt dat ook deze bespanning uit de ontvangstkamer komt. Uit de beschrijving blijkt dat de westmuur in een deplorabele staat was.⁸ De noord- en zuidwand hadden geen bespanning. De teruggevonden bespanning zal van deze westwand komen. De zeer slechte staat waarin de schildering zich bevindt kan waarschijnlijk worden verklaard door de slechte staat van de westmuur. Of de bespanning van de oostwand, die blijkbaar in een beter conditie was, nog bestaat is niet bekend.

³ H. Janse, ‘De Oude Kerk te Amsterdam, Bouwgeschiedenis en restauratie’, 2004, p. 283

⁴ Archief in de Oude Kerk: A. van Rooijen, “Beschrijvingen van de Kosterij”, band 1, 1966, p. 1

⁵ Idem, p. 1

⁶ Idem, p. 4

⁷ Idem, p. 4

⁸ Idem, p. 5

Als de teruggevonden bespanningen met de arcadische landschappen oorspronkelijk in de Spiegelkamer waren gesitueerd, is het natuurlijk de vraag waar het huidige, met bloemen en vogels beschilderde behangsel vandaan komt. Uit het archief blijkt dat deze oorspronkelijk in de ruimte boven de Spiegelkamer was aangebracht, in Kamer P. In de beschrijvingen uit de jaren 60 staat: *“Alle wanden zijn geheel bedekt met – achter papierlagen – geschilderd linnen behang op tengels, dat voorzichtig is afgenomen, opgerold en opgeslagen....De stroken 32 t/m 35 zijn ontdaan van papierlagen en vertonen losse groen ranken met sterk gekleurde bloemen en tropische vogels, op een iets blauwig groen fond.”*⁹ De verdieping boven de Spiegelkamer is bij de reconstructie van de aanbouw niet teruggebracht omdat dit een latere toevoeging was. Daardoor was de oorspronkelijke ruimte voor deze bespanning niet meer beschikbaar en is de bespanning na een ingrijpende restauratie in de Spiegelkamer geplaatst.

De door Janse genoemde bespanningen die gebruikt zouden zijn ter opluistering van huwelijksplechtigheden en die in 1947 door Chr. W. De Wijn zijn opgemeten en -getekend, hebben geen betrekking op de nu gevonden behangsels.¹⁰

Conditie en plan van aanpak

Conditie

De drie gevonden bespanningen zijn in een zeer slechte staat. De hechting van de verflagen is zeer slecht, waardoor veel verfverlies is opgetreden. Bovendien zijn de doeken zelf ook in een zeer slechte staat. Met name het doek met het crèmekleurig fond is voor een groot deel vergaan. De vraag is wat je met dergelijke vergane doeken kunt doen en hoe je verder verval kunt beperken. Daarom zijn hieronder vijf verschillende opties opgenomen, voorafgegaan door het advies om de werken eerst te laten fotograferen.

Fotografie

Los van de verschillende mogelijkheden in aanpak van de doeken die hieronder zijn uitgewerkt, is het in ieder geval raadzaam de doeken goed te laten fotograferen. Zeker als de doeken worden opgerold en weggeborgen is het van belang dat er goede foto's bestaan van de doeken. Daarmee kan voorkomen worden dat de doeken in de toekomst alleen worden uitgerold om te zien wat er op staat. De zeer fragiele staat van de doeken en de verflagen laten dit niet toe zonder de schade steeds verder op te laten lopen. Daarbij is het raadzaam om de foto's en documentatie aan de buitenzijde van de rol te bevestigen, zodat duidelijk is wat zich op de rol bevindt én hoe kwetsbaar dit is.

Opties voor conservering, opslag, behandeling:

1. Doeken oprollen op de oude latten.

Worden de doeken weer face-in zo klein opgerold zoals ze werden aangetroffen, zullen de bespanningen flink meer schade ondervinden. Zowel de zeer broze doekstructuren als de zeer slecht hechtende verflagen zullen zeker verder achteruitgaan met verder verfverlies en doekverval tot gevolg.

2. Doeken ontdoen van de latten, oprollen op een rol met grotere diameter.

Bij deze optie worden eerst de latten verwijderd om zo te voorkomen dat de latten en de spijkers het doek en de schildering verder beschadigen. De doeken worden vervolgens met de verflaag naar buiten tussen lagen Tyvek (of vergelijkbaar ademend materiaal) op een rol gerold. Ook bij deze methode zal verder verfverlies optreden, maar minder dan bij optie 1. Deze rol moet vervolgens hangend worden bewaard. Als de rol wordt neergelegd, zal er door de eenzijdige druk op die plek onherroepelijke extra schade ontstaan. De diameter van de rol zal maximaal 40 cm zijn; volgens de opgave van de kerk is de doorgang ongeveer 40 cm. De kerk is zelf verantwoordelijk voor het transport en het op zolder hangen van deze rol.

De resten van de papieren behangsels die tussen de latten geklemd zitten, worden voorzichtig verwijderd en overgedragen aan de Oude Kerk voor verdere conservering en opslag. De resten papierbehang zijn een interessante bron voor onderzoek naar behang.

3. Doeken ter plaatse tijdelijk afdekken door een (begaanbaar) podium.

De podiumdelen kunnen worden weggehaald, de stenen vloer wordt goed voorbereid met een 'bed' van isolerend materiaal voor de doeken. De doeken worden daarop gelegd, afgedekt met Tyvek en daarover wordt een (laag) podium gebouwd. Zo kan de beslissing over de aanpak worden uitgesteld zonder dat de doeken hoeven de worden opgerold.

⁹ Idem p. 11

¹⁰ Janse, p. 331

4 Verflagen fixeren.

De zeer loszittende verf- en gronderingslagen op de doeken worden gefixeerd met een lijmsysteem. De losliggende en sterk verzwakte bespanningen kunnen niet met een waterig lijmsysteem zoals bv steurlijm worden gefixeerd; daarbij zou het doek sterk reageren met nog meer schade tot gevolg. Daarom wordt gekeken naar lijmsystemen die niet alleen in water, maar ook in oplosmiddelen kunnen worden gebruikt. Vooraf worden verschillende testen gedaan om uit te zoeken welk lijmsysteem/in welke concentratie het best geschikt is. Nadeel van deze methode is dat de lijn (waarschijnlijk gespoten) in een oplosmiddel moet worden aangebracht. Daarvoor moeten er in de kerk, bij voorkeur op de plek waar de doeken nu liggen, voorzorgsmaatregelen getroffen worden zoals het creëren van een tijdelijke spuit/afzuigcabine.

Na het fixeren van de verflagen kunnen de doeken voorzichtig worden opgerold met tussenlagen van Tyvek of vergelijkbaars ademend materiaal. Toch zal ook dan waarschijnlijk nog iets van verder verfverlies of doekverval optreden.

5 Verflagen fixeren en doeken doubleren

De originele doeken van deze bespanningen zijn zo sterk verzwakt dat ze feitelijk niet meer als drager voor de verflagen fungeren. Om de doeken definitief te behouden is daarom naast fixatie van de verflagen, zoals beschreven onder optie 4, ook een extra steundoek achter het originele doek nodig; een zgn. doublering. Door het aanbrengen van een steundoek achter deze doeken wordt de dragende functie van het origineel overgenomen door een nieuw doek.

Het doubleren van dergelijke grote bespanningen vergt veel voorbereidingstijd. De fragmenten moeten eerst in de juiste positie worden gefixeerd en gefaced. Zowel de bespanningen als de nieuwe steundoeken moeten op grote hulpramen worden gezet. De lijmlaag voor de doublering moet op het steundoek gespoten worden. De verlijming vindt uiteindelijk plaats door een onderdrukmethode.

Een voorbeeld van een doek in een zeer fragiele staat die met een vergelijkbare behandeling toch tentoon wordt gesteld is een zwaar beschadigde geschilderde kaart van Batavia, van Frans Florisz van Berckenrode uit 1627, te zien in het Westfries Museum te Hoorn.

Besluit en planning

In overleg met Marianne van der Zwaag op 5 juli 2022 werd duidelijk dat de voorkeur van de kerk uitgaat naar *optie 2: de doeken ontdoen van de latten en oprollen op een rol*. Zo blijven de doeken onbehandeld. Enerzijds zal door het weer oprollen verder verfverlies optreden, maar aan de andere kant blijft de authenticiteit van de samenstelling volledig behouden. Daardoor kunnen de doeken bijvoorbeeld interessante onderzoeksobjecten zijn voor onderzoek naar de productie en het uiterlijk van 18^e-eeuwse behangsels en wordt de samenstelling van de opbouw niet vertroebeld door latere toevoegingen van bv moderne lijmsystemen. Wel zal het doek waarschijnlijk steeds verder degraderen. Uiteindelijk zal voor het behoud en eventuele presentatie van de doeken en de verflagen wel ingegrepen moeten worden met een meer invasieve restauratie.

Voor optie 2 is een kostenraming uitgewerkt die onderaan dit document is toegevoegd.

De uitvoering kan vanaf twee weken na akkoord plaatsvinden. De aanlooptijd is nodig om de materialen te bestellen en om de rol in de werkplaats voor te bereiden. De uiteindelijke uitvoering heeft een doorlooptijd van 3 dagen op locatie in de Oude Kerk:

Dag 1: Fotografie, waarbij twee restauratoren aanwezig zijn om de doeken voorzichtig te hanteren voor de fotograaf. De restauratoren kunnen tussendoor starten met de werkzaamheden aan de rol en de doeken.

Dag 2: Ter plaatse in elkaar zetten van de rol en het loshalen van de latten aan de bovenzijde van de doeken. Daarbij worden de resten papier behang voorzichtig verwijderd, zodat de stratigrafie van de behangsels niet wordt verstoord.

Dag 3: Het oprollen van de doeken en het opboksen van de rol zodat deze niet op de grond rust. Bij deze werkzaamheden is door Mariette Dölle assistentie vanuit de kerk toegezegd: 1 persoon/ 1 dag. De medewerker moet in staat zijn op de grond te kunnen werken.

Na overleg met Mariette Dölle is overeen gekomen dat de kerk de fotograaf verzorgt. Van den Berg Restauratie is niet verantwoordelijk voor het afgeleverde fotowerk.

Een deel van de benodigde materialen, zoals de lange latten en de buizen voor de rol, zullen na akkoord door een leverancier bij de kerk afgeleverd worden.

De uitvoering kan in de eerste helft van september plaats vinden met in acht neming van twee weken planning vooraf, geldend vanaf de dag van akkoord.

Let op: na het oprollen en opboksen zal de rol door de kerk zelf op de zolder gebracht en opgehangen moeten worden. De kerk heeft verschillende ideeën, de precieze locatie wordt nader bepaald. De keuze van de opslag is wel zeer bepalend voor de diameter van de rol, dus dient de locatie vooraf te worden doorgegeven.

Oude Kerk Amsterdam

Preserveren drie teruggevonden behangsels, oorspronkelijk uit de oude kosterij/sacristie
Aangepaste offerte dd. 19 augustus 2022

	dagen	wie	mankracht	kosten
Fotograferen				
Fotografie	1			via Oude Kerk
Hanteren doeken tijdens fotografie	0,5	AvdB/team	2	
Preserveren				
Voorbereiden rol in werkplaats	1,5	AvdB/team	1	
Opbouwen rol ter plaatse	1	AvdB/team	1	
Verwijderen oude latten langs doek	1	AvdB/team	1	
Oprollen doeken	1	AvdB/team,	1	
		n.b: met assistentie vanuit Oude Kerk	1	via Oude Kerk
Projectkosten				
Materiaal				
Transport/parkeerkosten				
Subtotaal				
TOTAAL				

praktische informatie en voorwaarden:

Toelichting

Uiteraard ben ik bereid een en ander mondeling toe te lichten en samen met de opdrachtgever te kijken naar de verschillende mogelijkheden.

Atelierruimte

In de offerte is er van uit gegaan dat de doeken op de locatie zelf behandeld zullen worden.

Geldigheidsduur en omvang offerte

Deze offerte is drie maanden geldig. Deze prijsopgave betreft uitsluitend de omschreven werkzaamheden

Opdrachtbevestiging

De werkzaamheden gaan pas van start na het ontvangen van schriftelijke opdrachtbevestiging

Algemene voorwaarden

Bijgevoegd zijn de algemene voorwaarden van de beroepsvereniging van Restauratoren Nederland gedeponeerd bij de Kamer van Koophandel Amsterdam onder dossiernummer 34229718, 31 augustus 2020, die door mij gehanteerd worden.

© 2022 Deze kostenraming is uitsluitend voor de opdrachtgever bestemd. Niets uit deze rapportage mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, digitale media, microfilm of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande toestemming van de auteur.